

Klió 2008/4.

17. évfolyam

MŰVELŐDÉS- ÉS ESZMETÖRTÉNET

Az Iliász első bizánci kommentárjáról

Pilippomaria Pontani (Università Ca' Foscari, Venezia) neve fiatalok ellenére sem ismeretlen az ókori irodalom és művelődéstörténet, közelebről a Homérosz-értelmezés iránt érdeklődő kutatók és olvasók előtt – egyik recenziójának, *Camillo Nerinek* a szavaival: Pontani egyike a homéroszi hagyománnyal és szövegmagyarázatokkal foglalkozó legfiatalabb és legfigyelemreméltóbb kutatóknak. 2005-ben Pisában elsőként jelentette meg olasz fordításban kommentárral ellátva egy Hérakleitosz nevű, ismeretlen szerzőnek a Homérosz értelmezésével foglalkozó munkáját, a *Questiones Homericae (Eraclito. Questioni omeriche sulle allegorie di Omero in merito agli dèi)*. Jelen tanulmánya ugyancsak a Homérosz-exegézis témaköréhez kapcsolódik, de vizsgálódásai és megállapításai – mint látni fogjuk – jóval túlmutatnak a homéroszi szövegkritika kérdésein és több fontos vonatkozásban is megvilágítják a XI–XII. századi bizánci birodalmat, mindenekelőtt a műveltség, a művelődés vonatkozásában.

Pontani tanulmánya az első bizánci Iliász-komentárt vizsgálja, melynek szerzője a tragikus sorsú Bíborbanszületett Izsák (1093–1152) volt, I. Alexiosz császár (1081–1118) fia, Anna Komnéné és II. János Komnénosz császár (1118–1143) testvére, valamint I. Andronikosz császár (1183–1185) apja. Ő maga sikertelen kísérletet tett bátyja, János trónjának birtoklására, száműzetését azonban nem ez, hanem fiának, Jánosnak a törökökhöz való menekülése/átpartolása okozta [János ottani házasságából született fia egyébként majd a későbbi Othman/Oszman császár (1259–1326) nagyapja lesz]. 1143-ban tért vissza a száműzetésből a fővárosba, majd megkísérelte megszerezni unokaöccse, I. Mánuel Komnénosz (1143–1180) trónját. Életéből egy eseményt mindenképpen meg kell még említeni: 1152-ben visszavonult és kolostort alapított Berában, Thrákiában, nem messze Konstantinápolytól, így a kolostornak fontos stratégiai jelentősége lett, amit meg is tartott a XIV. századig.

Az életrajzi tények rövid összefoglalása mellett Pontani kiemeli, hogy Izsák nagy tudású, művelt ember volt, és a tudását övező tiszteletről tanúbizonyságot tevő kortárs források közül elsősorban kettőt vesz vizsgálat alá: Theodórosz Prodrómosz és Johannész Tzetzesz munkáit, amelyek Izsák „szellemi atyjai” között olyan neveket említenek, mint Antiszthenész, Kleanthész, Püthagorasz, Platón és Arisztotelész. Nemcsak a kortársak, hanem Izsák saját művei is tanúskodnak a sokféle tudományban való jártaságáról: több műfajban keletkezett irodalmi munkák sora terjedt a neve alatt az epigrammától a parafrázison át a kommentárig.

A Berában alapított kolostor gondosan kidolgozott tüpikonjában Izsák nyíltan hivatkozott a saját írásaira is, melyeket együtt kellett őrizni a hivatalos dokumentumokkal. Pontani szerint a korábbi kutatók figyelmét – D'Ansse de Villosion kivételével – elkerülték (vagy csak egyszerűen nem tulajdonítottak neki jelentőséget) az Iliászhoz tett megjegyzései, amelyeket az 1320 körüli évekre datált Par. Gr. 2682-es kézirat (*Codex Parisinus Graecus*) tartalmazott, amely kézirat egészének a terve is Izsák szándékára vezethető vissza, lehetővé téve ezzel, hogy ránk maradjon az első teljes Homérosz-komentár a bizánci korból.

Pontani röviden bemutatja a Par. Gr. 2682-es kéziratot, illetve a kódex történetét és Velencébe kerülését, ez utóbbiakkal kapcsolatban azonban ő sem tudja a korábbi kutatások bizonytalanságait eloszlatni, ez azonban a Homérosz-komentár vizsgálata szempontjából egyébként sem fontos. A tanulmány írója a kézirat kiemelkedő jelentőségét abban látja, hogy az Iliász „kiadását” nyújtja a mű elejétől a végéig, ahogyan azt egy könnyen azonosítható bizánci tudós – Izsák – megalkotta. Pontani úgy véli, hogy a kézirat Izsák elvesztett autográfjának figyelmes másolata; tartalmaz egy bevezetést, magát a szöveget nagy számú szkholionokkal és egy appendixet. A tanulmány szerzője az Iliászhoz adott általános bevezetés mellett Izsák két olyan értekezését veszi figyelembe (*praetermissa ab Homero*, illetve a homéroszi hősök fiziognómiája), amely a homéroszi kérdésekkel foglalkozik, és amelyekkel kapcsolatban egyébként Izsák szerzőségét az elmúlt két évszázadban vitatták. Pontani e tekintetben *Jan Fredrik Kindstrand* érveit tartja elfogadhatónak, és a két munkát nem vitatja el a bizánci szerzőtől.

Hasonlóan az elvesztett autográf *exemplar*hoz, a homéroszi költemény annotált, kommentált szövege a ránk maradt kéziratban is be van ágyazva az Izsák által elképzelt *Praefatio in Homerum* (1–13) és az említett két rövid értekezés (366–373) közé. Pontani a *Praefatio* és a kommentár kapcsolatának vitatott pontjaival kapcsolatban amellet érvel, hogy azok Izsák tudatos kiadói elveit tükrözik, amelyekkel a bizánci tudós megteremtí és mindvégig fenntartja a koherens és konzisztens kommentár érzését. Ugyancsak hangsúlyozza, hogy sem a *Praefatio*nak, sem a két rövidebb értekezésnek Izsák eredeti tervében nem volt létjogosultsága önmagában: az Iliász kommentált kiadását a bizánci tudós a kísérő értekezésekkel együtt gondolta ki, és ez világosan az ő fő vállalkozásának tekinthető.

Izsák vállalkozásának a bemutatásakor és vizsgálatokor Pontani lényeges szerepet tulajdonít az általános középkori gyakorlatnak is. Ez annál is inkább fontos, mivel a kéziratban megjelenő homéroszi szövegnek vannak nehezen értékelhető, homályos helyei, amelyeket már Izsák is megpróbált értelmezni és ilyen módon igazolni, és ami egyben azt is mutatja, hogy maga a bizánci tudós milyen homéroszi szövegre alapozhatta a kommentárját. A kézirat szkholionjai majdnem minden oldalon – apró szimbólumok segítségével – következetesen követik a homéroszi szöveget, és a *mise en page*, amit Izsák alkalmaz, lehetővé teszi a terjedelmes szöveg összeegyeztetését az ugyancsak terjedelmes szövegmagyarázó apparátussal. Pontani több példát is hoz az alkalmazott módszerekre, amivel tovább erősíti azt a meggyőződését, hogy a kézirat szkholionjai a teljes kommentárban

egységesnek tekinthetők a nyelv, a stílus, a lexika és a források parafrázálásának tekintetében egyaránt, ami – hite szerint – egy és ugyanazon szerzői intenciót, szövegmagyarázó tervet mutat, nevezetesen Izsákét.

Az alapos filológiai és szövegkritikai ismereteket mutató tanulmányában Pontani ezért azt az alapelvet követi, hogy valamennyi szkholiont figyelembe veszi, habár a névtelen szkholionoktól megkülönbözteti a névvel (*tu Porphürogennétu, kai tuto tu Porphürogennétu* vagy egyszerűen *kai tuto* fejszóveggel) ellátottakat, amelyek főként akkor jelennek meg, amikor a kommentár új hangot üt meg vagy bonyolultabb, esetleg személyes gondolatokat hoz. Ugyanakkor a szkholionok mindkét esetben a szövegmagyarázat részeivel együtt jelennek meg, amelyek viszont láthatóan más szerzőktől vannak, Porphüriosztól Thesszalonikéi Euszthioszig.

Pontani véleménye szerint az Izsákéhoz hasonló kiadások léteztek a középkori, sok esetben még azonosításra váró Íliász-kéziratosságban (ezek valamennyien a *Venetus A* kéziratra mennek vissza, amelyet a IX. század közepén adtak ki), de az Izsákéhoz hasonló aktivitással nem találkozunk, legalábbis Homérosz magyarázata tekintetében. Az a két munka – Johannész Tzetesz és Thesszalonikéi Euszthiosz művei – viszont, amelyekkel elsősorban össze lehetne és kellene hasonlítani Izsák kommentárját, alapvetően különbözik elrendezésében, szerkezetében az Izsákétól, ahogyan az a Par. Gr. 2682-ben ránk maradt. Az eltérések a tanulmány írója szerint a szándékok fontos különbségeit tükrözik vissza, és ezeken keresztül rámutatnak az adott kor tudósainak művelődésére, műveltségére is.

Ennek a műveltségnek fontos részét adták a homéroszi tanulmányok, amelyeknek reneszánsza Bizáncban a XII. század volt: Izsákon kívül a már említett Johannész Tzetesz és Thesszalonikéi Euszthiosz, továbbá Anna Komnéné, Nikétasz Khoniatész és a trójai háború regényszerű parafrázisát adó Konsztantinosz Manasszesz nevét említi a szerző. Pontani szerint Izsák kommentárja abban is különbözik a többitől, hogy a szerző inkább tanítóként, mint kutatóként közeledik az ókori szövegekhez, és ennek az egyik legfelfűnőbb vonása a szövegkritika iránti érdeklődésnek a hiánya, ami azt jelenti, hogy számára a szöveg soha nem válik vitatottá, még a látványosan romlott hely is értelmezést kap verstanilag, szemantikailag egyaránt, vagyis Homérosz költeménye „szent szöveggé” válik. Ugyanakkor Pontani is csatlakozik az Izsákkal mint tanítóval kapcsolatban kételyeket megfogalmazókhoz: nem valószínű, hogy egy császár fia, aki nem volt tagja a klérusnak, tanítóként tevékenykedhetett volna Konstantinápolyban. A kommentárjában megmutató tanítói attitűdök (például a hallgatóság megszólítása, az egyes szám első személy használata, bizonyos formulák jelenléte, a szerző és a szereplők invokálása) Pontani véleménye szerint inkább arra szólnak, hogy élénkebbé tegyék a stílusát.

A korabeli oktatás, művelődés szempontjából is fontos kérdés, hogy kiknek szánta Izsák a kommentárt, hiszen a kézirat létrehozása nem kapcsolódott Bera kolostorához, és annak sincs jele a szkholionokban, hogy Izsák megpróbálta volna krisztianizálni Homéroszt: teológiája nem kifejezetten keresztény, allegorikus magyarázatai pedig az ókori modelleket követik, és etikája sem tartalmaz kifejezetten keresztény motívumokat. Nem egy *Homerus Christianus* létrehozása volt tehát Izsák célja – Pontani szerint a kézirat az ógörög nyelvet közép- és felsőszinten tanulók számára készülhetett, akiknek már nem volt szüksége aprólékos grammatikai magyarázatokra, de másfelől a textuális és irodalmi kritika finomságait sem értékelték volna. Nehéz kérdésnek véli viszont azt, hogy milyen iskolai intézmény felelhetett meg ennek a szándéknak; talán ezzel függhet össze az is, hogy a kommentárak nem volt sikere, és szinte ismeretlen maradt a későbbi kutatók előtt. Ezért is szorul magyarázatra a szöveg fennmaradása, amit Pontani abban a hipotézisben lát, hogy az autográf példányt Izsák elhelyezte Bera raktárában, és ezt néhányszor lemásolták a kolostor történetének utolsó éveiben, a XIV. század második negyedében, talán éppen azért, hogy megmentsék az eltűnéstől.

Tanulmánya második felében Pontani részletesebben is kitér néhány, a kézirattal kapcsolatos alapvető kérdésre, amelyeket eddig csak futólag említett. Ilyen a kommentár forrásainak problémája, amelyet láthatóan magabiztosan, a szövegek (beleértve a még nem publikáltakat is) alapos ismeretében próbál megválaszolni. Néhány mondattal bemutatja és értékeli mint Izsák kommentárjának forrásait a D-szkholionokat, a h-szkholionokat, a szövegmagyarázó szkholionokat, Porphüriosz: *Quaestiones Homericae* című művét, Hérakleitosz *Quaestiones Homericae*jét. Egy-két jellegzetes példával megvilágítja azt is, hogy milyen filozófiai hatások (pl. püthagoreizmus, platonizmus, Arisztotelész, Proklosz) és milyen módon (pl. hasonlatok, terminusok, idézetek, példák) vannak jelen a kommentárban, illetve azt is számba veszi, hogy a fentiekben kívül milyen egyéb szövegek vannak még jelen valamilyen módon a műben. Ez utóbbiak idézeteinek vizsgálata tovább erősíti a szerző azon véleményét, hogy Izsák jó iskolai alapokkal rendelkező, de nem különösebben széles olvasottságú férfi volt, ugyanis idézeteinek nagyobb része a bizánci kor iskolai könyveiben is jelen volt.

A további alapvető kérdések közé tartoznak a prozódia és a metrum, a grammatika (morfológia és szintaxis) és a retorika, az etimológia problémái. Ez utóbbi iránt különösen nagy érdeklődést tanúsított Izsák, hasonlóan a korabeli bizánci gyakorlathoz, amit a X–XIV. század között másolt etimológiai szótárak nagy száma is bizonyít. Ugyancsak megmutatkozik az emberi anatómia és a görög és trójai hősök fiziognómiája iránti érdeklődése (pl. a szőke haját mint a haragra, dühre való hajlam jelét mutatja be), az idős kor értékei és dicsérete, az etikai kérdéseknek (szenvedélyek, nőgyűlölet) a jelenléte, a Homéroszéhoz hasonló philhellénizmusa (ami nem zárja ki, hogy Homéroszhoz hasonlóan ő maga is ugyancsak Hektorban lássa a hős eszményének a megtestesülését). A tanulmány szerzője minden esetben bőszegesen hoz példákat Izsák szövegéből.

Tanulmánya befejező részében Pontani a teológia és allegória kérdéseire és összefüggéseire tér ki, rámutatva, hogy a pogány istenek Izsák általi azonosítása a természeti elemekkel sok esetben a sztoikus és a későbbi allegorézis toposzait tükrözi. Más esetekben viszont allegorikus értelmezései eredetinek tekinthetők, amelyeknek nincsenek meg a pontos megfelelői a korábbi szövegmagyarázatokban. Izsák értelmezései – ahogyan a szerző ismételtelen rámutat – nemcsak ezekben az esetekben mutathatnak sajátos vonásokat.

Pontani tanulmánya minden szempontra kiterjedő, logikusan felépített munka, amely nemcsak épít az elődök kutatási eredményeire, hanem több tekintetben meg is haladja azokat.

Munkájának jelentőségét elsősorban az adja, hogy az Íliász görög nyelvű szövegmagyarázatának hagyományát a bizánci korban nem vizsgálták meg kimerítően. Kutatásainak egyik legfontosabb konklúziója pedig az, hogy Izsák munkájának érdekességét és értékét nem annyira az irodalmi, szövegkritikai, mint inkább a művelődéstörténeti értékekben kell látni, és úgy

tekint a kommentárra, mint ami első állomása „a bizánci tudósok önbizalma fejlődésének”, amely önbizalom majd a későbbi generációk filológiai aktivitásában fog igazán megmutatkozni.

Pilippomaria Pontani: The First Byzantine Commentary on the *Iliad*: Isaac Porphyrogenitus and his Scholia (Az *Íliász* első bizánci kommentárja: Biborbanszületett Izsák és szkolionjai), *Byzantinische Zeitschrift*, 99. Band (2006) Heft 2. pp. 551-596.

D. Tóth Judit